

Бүгү-делегейниц
караа
кербестер
хүнүнге

Күрүне
шылгал-
даларыңа
өскерилгелер

Аныяктар
яамызы
тиилээн

№ 140 (18567)

1925 чылдың
агуст 31-де үнүн эгелзэн

<http://sbyn.ru>

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Бадар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
ноябрь
13
четверг

ЧАҢГЫС-ДАА АШТЫРЫШКЫН ЧОККА...

РФ-тің прокуратура ажылдакчыларының ийги спартакиадазының шыдыраа марғылдазынга тиілекчи болған Валерия Куулар.

Россия Федерациясының прокуратура ажилдакчыларының ийги спарта-
кнадазы Сочи хоорайга болуп эрткен. Аңаа Танды кожууннун прокурору
Валерия Куулар тиелелгени чедип алган.

Бо чылын прокурорлар шыдыраага, футболга күжүн шенешкеннер.
Чикик атлетикага, сугга эштининге, мини-РФ-тин Чингине прокурорунун ора-

лакчызы спартакиаданы хаал турда, ооң киржикилеринге Чоннуң чаңгыс деминиң хүнү-биле болгаш прокуратура органнарының ажылдакчыларының спартакиадазының доозулганы-биле байыр чедирген. Бо чылдагы спортчу маргылдааларның кол уткасы — спортчу эки чаңчылдарны катап эгидери болгаш амыдыралдың кадык оверхевиринче прокурорларны хаара тудары деп демдеглээн. Оон аңгыда Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыын езугаар кириген ГТО комплекзиниң чамдык хевирлериниң күүселдези база болган деп айткан.

Маргылдааларга РФ-тиң Чингине прокуратуразының төп аппаратынын, федералдыг бүгү округтарынын прокуратураларынын, Краснодар край-ның чыынды командалары киришкен. Крым федералдыг округтуң спортчулары бо чылын бир дугаар ойнааннар.

Маргылдааларның түңнели-биле нии-ти команда санынга Приволжье фе-дералдыг округтуң спортчулары—1-ги черни, Уралдың — 2-ги черни, мурнуу федералдыг округ — 3-кү черни ээлээн. Эрткен чылын 3-кү черни ээлээн Сибирь-ниң федералдыг округу бо чылын дөрткү-зүнге четкен. Ынчалза-даа округ эр улус аразынга дүрген ойнаар шыдыраа та-лазы-биле тиилекчи болган. СФО-нуң төлээзи Игорь Шрамов бирги одуругну ээлээн. Херээжен 11 шыдыраачыларның аразындан бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Валерия Кууларга (Сибирьниң федерал-дыг округу) чедер кижжи чок болган. Ол түңнел оюнга чедир чаңгыс-даа ашты-рышкын чок келгеш, Чингине проку-ратураның төлээзи Ирина Баканованы тийлээш, бирги черни ээлээн.

Василий КРИВДИК,
Тыва Республиканың прокурорунун
улуг дузалакчызы.

**«АЖЫТ-ЧАЖЫТ
ЧОККА БИЖИНЕР»**

Республиканың ма-
лыг информация чепсек-
теринин кол редакторла-
рының клувунуң ээлчеглиг
чыыжынга «Чаңгыс суур
— чаңгыс бүдүрүлгө»
деп төлөвилелдин боттанып турарын
солуннарда, радио болгаш телевидениеде
канчаар чырыдып келгенин чугаалажып
көргөн. Аңаа Тываның Баштыңы Шол-
бан Кара-оол болгаш көдэз ажыл-
агый сайыды Сергей Огнев, экономика
сайыды Елена Каратаева олар ки-
ришкеннер.

«Тувинская правда» солуннуң кол редактору Роман Тас-оол, «Хемчиктинг сылдызы» солуннуң кол редактору Светлана Ооржак болгаш өскелер-даа «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилел рыноктуг экономиканың байдалдарына мал болгаш чер ажылын хөгжүдеринге тодаргай угланышкынныг идигни, ону боттандырып турар көдээниң ажыл-ишчилеринге боттуг дузаны берген төлевилел болганын, ооң эки түнелдери көстүп эгелей бергенин демдеглээннер. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелдин киржикчилери боттары башкарлып ажылдап, күрүнениң талазындан дузаламчыны ажыл-херээнге билдилиг ажылгап шыдаар кижилер-биле журналистер номчукчуларны болгаш көрүкчүлери таныштырар аргалыг болганын журналистер демдеглээннер.

«Чагныс суур — чагныс бүдүрүлге»
төлевилелди солуннарга, радио болгаш
телевидениеге доктаамал калбаа-би-
ле чырыдып, ону боттандыраарыңа
идепкейли-биле киришкени дээш
журналистерге Тываның Баштыңы
өөрүп четтиргенин илереткеш, «ажыл-
херектерде четпестерни ажыт-чажыт
чокка бижирер» деп сүмөлээн. «Чет-
пестерни чагырар болзувуessa, ажыл-
херектеривиске дужамык боор» — деп,
Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды Сергей Огнев, экономика сайыды Елена Каратаева олар «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелди улам хөгжүдөр талазы-биле планнар болгаш экономиктиг санаашкыннар-биле кол редакторларны каксы таныштырганнар.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелге чедип алган чедишкиннерни моон соңгаар канчаар хөгжүдөриниң дугайында чугаа үзүндө үндүргөн түңнел чаңгыс болган — мал болгаш чүр продукциязын болбаазыралдырын сайзырадыры.

«Шынның» корр.

ПАССАЖИРЛЕРГЕ АЙЫЛ ЧОК ЧОРУКТУ ХАНДЫРАР

Регионнар аразынга агаар-биле аргыш-
тырылганы айыыл чок чорук талазы-
биле амгы үениң негелдезинге дүгжүп
турар самолеттар кууседир ужурулуг.

бындыг меделелди Тываның Башты-
ны Шолбан Кара-оол Сибирьниң фе-
дералдыг округунга пассажирлерниң
агаар-биле аргыштырылгазын сайзыра-
дырының айтырыгларының талазы-биле
Бүгү-россияның селектор хуралына
кылган. Аңаа РФ-тин транспорт сайыды
Максим Соколов болгаш Президентиниң
Бүрүн эргелиг төлээзи Николай Рогожин,
Росавиацияның албан-дужаалдыг киж-
лери киришкен.

Тываның Баштыңы ырак-узок республиканың пассажирлеринин регионнар

аразында аргыштырылгазынга федерал-
дыг бюджеттен субсидиялар тыпсырының
дугайында чурттуң удуртулгазының шиит-
пириниң ужу-дузальын демдеглээн.
Амгы үеде Кызылдан Красноярск, Но-
восибирск, Иркутск хоорайларже улуг
звес өртек-биле ужуруп чедип болур
апарган. Олар республиканың чурт-
такчыларынга эргежок чугула, ындыг
турбуже «ТомскАвиа» компаниязы Но-
восибирск баар рейстерниң графигин
доктаамал үзүп турар дээрзин Шолбан
Кара-оол шүгүмчүлээн.

«Красноярск баар рейстерни үзүк чокка күүседип турары дээш «КрасАвиа» компаниязынга өөрүп четтиргенимни

410» деп самолеттун ниити байдалы Тыва дээн ышкаш даглыг черлерже ужудушкун кылырынга таарымча чок деп бодаар мен. «АН-24»-биле Новосибирск чедип турар бис, орукка ийи шак чарыгдаттынар, ол самолетка олурары безин коргунчуг» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Авиакомпанияларның айыыл чок чоруктун амгы удегиге негелделеринге кайы хире дугжуп турарын хынаарын, регионнар аразының пассажирлер аргыштырылгасынга агаар судноларының айыыл чок чоруун хандырып турар авиакомпанияларны хаара тударын Россия авиацияның төлээлеринден Тываның Баштыңы дилээн.

ТР-нің албан-езузунуң сайтызындан.

Тываның Баштыңының ажыл-алба

Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының реформаларының түңнелинде чамдык ырак-узак чурттакчы черле камгалал чок арткан деп Тываның Баштыңы санап турар

Полицияның ажылдакчыларының санын кызырып тургаш, ооң салбырларын быжыглап эгелээн чоруктуң уржуундан чамдык ыракта чурттакчылыг черлерде корум-чурум камгалаар кижилер чок апарган.

Ооң дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң хуралынга медеглээн, ооң ажылынга ИХЯ-ның, Федералдыг айыыл чок чорук албан эргелелиниң, прокуратураның, Шииткел күүселдезиниң федералдыг албанының Тывада эргелелиниң удуртукчулары, Чазак кежигүннери киришкен.

Республикада корум-чурум хажыдышкыннарының байдалы дүвүрелди болдуруп турар дээрзин Чазак Даргазы айыткан. Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселдин чамдык угланышкыннарында чедишкыннер бар-даа болза, байдал ниитизи-биле

га кылган чаартылгаларның уржуу деп болур. Чаартылгалар үезинде регионнарның онзагай байдалдарын өөренип көрбээн, чижээлээрге, чурттакчы чоннуң санының эвээжинден чамдык суурларның аразы дыка ырак болгай.

Көдээ черде дыка хөй участок төлээлери чурттаар оран-сава чок, чамдыктары бодунуң участогундан ырак черде чурттап турар. Ооң-биле холбаштыр республика Баштыңы келир чылын эгелээр «Участок төлээзиниң бажыңы» деп акцияга идепкейлиг киржир сорулганы тус чер чагыргаларының удуртукчуларына салган. Ооң сорулгазы — участок шагдааларын чуртталга бажыңы-биле хандыраы болгаш оларны көдээге быжыглаары. Бо талазы-биле кандыг-даа дузаны көдээ чагыргаларга Тываның Чазак чедирерин республика удуртукчузу демдеглээн.

Хөй-ниитиниң корум-чурмун тудары-биле эки тура улусчу дружиналарны катап тургузарына тус чер бот-башкарылга органнарының ролю

улуг дээрзин Шолбан Кара-оол демдеглээн. Бо ажылды республикада каш чыл улаштыр боттандырып келген, чамдык чүүлдер эки эгелеп турар-даа болза, езу барымдаалаар чоруктар ам-даа бар. Улусчу дружиналарның ажыл-чорудулгазын чогуур деңгелге тургузары-биле, улусчу дружинниктиң ат-алдарын бедидери-биле нормативтиг эрге-хоойлу актызын ажылдап кылыр даалганы республика Баштыңы Юстиция яамызынга дааскан. Ындыг хемчеглерниң бирээзи суурларга эки тура улусчу дружиналар пунктуларын тургузары дээрзин ол санаан.

Орук-патруль албанының стационар постуларын тургузарын Шолбан Кара-оол кол сорулгаларының бирээзи кылдыр санаан. База-ла чаартылга үезинде ыңдыг постуларны хагган, ооң түңнелинде оруктар хайгаарал чок арткан. Бо айтырыгны Россияның ИХЯ-зының мурнунга тургусканын ол чугаалаан.

Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселге чер-черлер-

де эрге-чагырга органнарының ролонче кичээнгейин Тываның Баштыңы угландырган. «Чагыргаларның чамдык төлээлериниң ол ажылды чогуур кичээнге албайн турарындан чугула сорулгаларны шиитпирлээринге киришпейн турарындан арагдары аймаан кайы хамаанчок садар, ооң түңнелинде эзирик кижилер кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдеп турар. Өлүрүүшкүн дээн ышкаш аар кем-херек үүлгедиишкинин анаа-бир чүве кылдыр санаар чоруктар безин бар.

Онза байдалдарның тыптып келир чоруун чайладырының талазы-биле хемчеглерни албан-дужаалдыг кижилерниң харысалгазын тодарадыр нормативтиг эрге-хоойлу актызын ажылдап кылырын Юстиция яамызынга даасканын Чөвүлелдин кежигүннеринге республика Баштыңы дыңнаткан.

Хуралдың түңнелинде чамдык доктаалдарны хүлээп алган, оларның аразында арагалаашкынга удур хоойлужудулганың күүселдезин хынаар талазы-биле немелде рейдидерни органиастаарына, хосталгазын казыдып шииткен черлерде кижилер херээн

эрттиргеш келирге олар биле ажылды күштелдире болгаш оларны ажылга к амыдыралга чаңчыгып алыр дузаны чедиреринге, сону кампаниязының үезинде гулда хоойлужудулга ажыдышкыннарының йында дыңнадырын к хамаатыларга «бүзүрел фонун» тургузарына х ышкан доктаалдар бар.

Видеохайгааралдың х селдерин чүгле оран-са иштинге эвес, даштынга тургузарының талазы-ажылды сайгарлыкчылар-чорударын, өске черлер-катай, Кызылдың мэрия-сүмелээн, чүге дээрге хоорайларның дуржулгазы алгаш көөрге, ынчаар кыл кем-херек үүлгедиишкин илередиринге дуза болуп т.

Кем-херек үүлгедир ч туң деңгелин кызыраарыч ланган эвээш эвес сорулгал Тываның Баштыңы хурал зинде эрге-хоойлу камга органнарга болгаш тус чагыргаларына тургускан.

gov.ty
Виталий ШАЙФУЛИН
тырттырган чурукт

чер албайн турар. «Бир эвес 2008 чылдан 2012 чылга чедир республикага кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны чоорту кызырылып орган болза, амгы үеде ол өзүп эгелээн, шиитпирлиг хемчеглер алыры эргежок чугула апарган»—деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Байдалдың мынчаар тургустунуп келгениниң чылдагааны иштики херектер органнарын-

ДИЛЭЭШКИНИ АМ-ДАА КҮШТЕЛДИРЕР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чиде берген вертолетту дилеп тыварына дузалашкан кижиге 500 муң рубль түңнүг шаңнал акша бээриниң дугайында чарлалын бүгү чонга чедирер ужурулуг деп ОБЯ-ның удуртулгазына сагындырган.

«Дилээшкинче тайга-таскыл черлерни билир кижилерни калбаа-биле хаара тудар сорулга-биле ол шаңналды чарлаан мен» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Ол чарлал бо чугула сорулганы күүседип шыдаар кижиге чедер ужурулуг. Бар аргаларны ажыглап тургаш, дилээшкинни күштелдирерин Чазак Даргазы кыйгырган: «Соок кыш чоокшулап оран болгай, үе эрттирип болбас»—деп, ол айыткан.

«Тываавиа» компанияга хамааржыр Ми-8 деп вертолет Тожу районче ужудушкун кылгаш, Кызыл аэропортунга ээп келбейн

барганындан бээр бир ай эрткен. Республика Баштыңына Чазак кежигүннериниң, регионнуң албан черлериниң болгаш тус чер чагыргаларының удуртукчуларының киржилгези-биле болган аппарат хуралына ОБЯ-ның Тывада Кол эргелелиниң удуртукчузу Андрей Назаров дилээшкиннер ам-даа уламчылап турар дээрзин дыңнаткан. Ноябрь 9-та агаарның ужудар аргажок болганындан чер кырынга дилээшкин чоруткан. Тожу районнуң болгаш Красноярск крайның Каратуз районунуң девискээрлеринде 56 дөрбелчин километр черни шинчилээн. Бо ажылга ниитизи-биле 703 кижиге хаара туттунган.

Генерал-майор Назаровтуң илеткелин дыңнааш, республика Баштыңы читкен агаар суднозунуң кайдаазын тодарадыры-биле бар аргаларны ажыглаары чугула дээрзин демдеглээн.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЧЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республиканың Культура яамызы Россияның Култура яамызының төлевилелин езугаар уругларны чыып турар. Ол төлевилел чечен чогаал, төөгү болгаш уран чүүл талазы-биле тускай белеткелди эрткен салым-чаяанныг уругларга, а ол ышкаш чигелделиг категориялыг өг-бүлелерниң уругларына, өскүс уругларга Санкт-Петербург хоорайның төөлүгү черлерин халас барып сонугаар арганы тыпсып турар.

Уругларның аш-чеминиң өртээн, хонар черлериниң хөлезини болгаш экскурсия ачы-дузазын федералдыг акша-хөреңгиниң күсели-биле төлээр. Ада-иелер чүгле транспорт чарыгдалдарын болгаш уругларның кадыкшылының болгаш амы-тынының камгалалын төлээр (12 харга чедир уругларның кадыкшылының болгаш амы-тынының камгалалының өртээ 200 руб., 12 хардан өрү—300 руб. Кызыл—Санкт-Петербург—Кызыл аразының транспорт чарыгдалдарының өртээ 12 хар чедир уругларга—19070 руб., 12 хардан өрү—23040 руб.).

Чагыгларны Тыва Республиканың Култура яамызының Туризм талазы-биле департаментинде хүлээп ап турар, адреси: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46, каб.306, (Улусчу чогаадылга бажыңының оран-савазы), телефон (39422) 3-44-33.

Бүгү-делегейниң караа көрбестер хунуңге

ШЫДААР ЭРЛЕРНИНҢ БИРЭЭЗИ

Мээң эш-өөрүм аразында амыдыралга туруштуг, бергелерге белен алыспас эрлер бар чорду ийин. Оларны ийи караам-биле көрүп чор мен. Оларның мезү-бүдүжүнүң күштүг талалары, бергелерге таваржы бээрге, көстүп келген чүве. Эштеримден үлегерни ап чоруур апарган мен. Оларның бирээзи — Аңгыр Байыр-оолович Хертек. Ооң ат-сураа Тываның чонунга, эң ылаңгыя карак аарыгларының инвалидтериниң аразында, эки билдингир.

Аңгыр Хертек-биле, телевидениеге журналистеп ажылдап тургаш, таныжып алган мен. Ынчан өске эш-өөрүмден ылгалыр чүвези чок кижилер чүве. Телевидениениң нарын дериг-херекселерин ажылдадып, өйлеп, септеп чоруп турар инженер. Ооң алыс бодунуң аажы-чаңының ажык, эптиг-ээлдээн, кады ажылдап турар эштеринге дузааргаан дораанна эскерген мен.

Ооң намдары-биле допчу таныштырайын. Бай-Тайганың Шуй чурттуг. 1966 чылда Шуй ортумаа школазын, ооң соонда Кызылдың күрүнениң педагогика институтунуң физика-математика факультетин дооскаш, Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Мажалыктың №1 школаларга ажылдап чораан. 1982-1989 чылдарда Тываның радио-телевидение төвүнге электромеханиктен, ээлчег инженерин бооп ажылдап турган.

1987 чылда «Шын» солунга ажылдай берген мен. Амыдырал, ажил-агый аайы-биле ында-хаа ужуражыр апарган бис. Чамдыкта хоорайга дужа бээривиске, мени-даа тоовайн, чаным-биле басып эрте бээрге, пат кайган: «Өске организацияда ажылдап турар боорумга, мени өңүк-тала тыртпас апарганы ол-дур аа» деп бодап каар мен. Ол дугайында телевидениеде эш-өөрге чугаалаарымга: «Аңгырның карааның көөрү баксыраан, ынчанга аңаа дужа

берзинге, кый деп ужуражыр чор» — деп чагааннар.

Ооң соонда дужуп келген саныыста-ла эжимниң ат-сывын адап кыйгырып, ужуражыр чоруур мен. Сөөлүнде-сөөлүнде ону кыйгырбайн-даа, чугаалажы бээримге, мээң үнүмү ол-ла дораан танып каар. Каң-кадык кижиниң караа көрбес апаарга, кайы хире берге боорун Аңгыр Байыр-ооловичтен черле айттырып чораан мен. Менээ арай эпчок-даа болза, ол дугайында чугааны эгеледим.

— Мээң караам аарыының адын орус дылдан очулдуарга, «дагааның согур аарыы» дээр — дээш, ол каттырды. Бергелерге белен-селен алыспазы оонна илдең болду.

— Карактың нерв аарыы-дыр ийин. Карактың четкиленчек нервилери чоорту баксыраарга, хөлөгеленчек, караңгы черлерге кижилер көрүп албас апаар. Красноярск хоорайда карак микрохирургиязының эмнелгези бар. Аңаа барып шинчидеримге, бир улуг эртемен эмчи: «Бо аарыгы эмнеп кааптар эмчи ам-даа төртүтүмүз. Ону эмнээриниң аргалары ам-даа тывылбаан» — дээр чорду — деп, Аңгыр Байыр-оолович уламчылады. — 1989 чылда телевидениениң техниказының нарын микросхемаларын көрүп албас апаргаш, телевидениениң инженери ажылды каар ужурга таварышкан мен.

— Караанар көрбес апаарга, эң берге чүве чүү болду? — деп айттырдым.

— Уруг-дарыым ынчан бичи. Оларны канчап азыраар чор деп бодап берге чорду. Телевидениеден чоруткаш, караа көрбестер ниитилелиниң ажылчын идик-хеп, хөвөнниг кудустар, чоорганнар дээш, өске-даа даараан чүүлдер бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгеге ажылдай берген мен. Баштайгы айда 13

рубль ажылдап алгаш, дыка муңгараан мен. Телевидениеге айда 400-500 рубль шалыңныг турган кижилер 13 борбак рубль ажылдап алыр деп чүвени бодап көрүңер даан — деп, ол харыылады.

Ынчан Аңгыр Байыр-оолович муңгарааш, үш хүн ажылдаваан. Эштери аңаа арга-сүмези-биле дыка дузалаан.

Олар бажыңга келгеш:

— Бистер, караа көрбес кижилер, канчап ажылдап, чурттал, ажы-төлүвүстү азырап өстүрүп чоруур-дур бис. Ажылга мергежии бергеш, элээн хөй акша-төгерикти ажылдап ап турар апаар силер. Бис силерге дузалажыр бис — деп чугаалааннар.

Аңгыр Байыр-оолович ам харын долгандыр-дескиндир боданып, «Өске кижилерден дорайтаан чүмүл!» деп шийтирлеп алган. Ажылга эш-өөрүнүң арга-сүмезин ап, оларны канчаар ажылдап турарын хайгаарып, ажыл шагының соонда-даа артып каап тургаш, дааранырынга мергежии берген.

— Ажылдаарым, ана, «шаккылаар» апарган, чүгле хол-будум карааннар — деп каттырып, сактып чугаалап орду. — Мээң карактарым чоорту көрбес апарган болгаш, сагыш-сеткилим байдалы чүгээр болган. Караа хенертен көрбес апарган, чижээлээрге, айыыл-халапка таварышкан кижилерге дыка-ла берге боор чорду. Мээң удуртуп турарым республиканың караа көрбестер ниитилелиниң эң чугула сорулгазы — эң ылаңгыя ындыг кижилерге бүгү талазы-биле дузалаары.

Аңгыр Байыр-ооловичини республиканың караа көрбестер ниитилели Во-локаламск хоорайже өөредип чоруткан. Аңаа баргаш, караа көрбестерниң Брайль азбукасын өөренип алгаш, «карактары ажыттынып», хала чокка номчуур, бижири апарган. Алыс эртеми — башкы, кижилер-биле ажылдаарынга

арга-дуржулгалыг болгаш, караа көрбестер ниитилелиниң хөй-ниити ажылынга кончуг идепкейлиг кижилер эгелээн. Москвага база барып өөренип, реабилитолог эртемени шингээдиң ап, боду ышкаш кижилерге дузалап турар апарган. Республиканың караа көрбестер ниитилелиниң удуртукчузунга соңгуттуруп, хөй чылдар дургузунда бо хөй-ниити организацияны удуртуп келген. Караа көрбестер ниитилелиниң кижигүннеринге чурттаарынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш кызып ажылдап чоруур.

«Бодум хуумда, бодумну инвалид деп санапас мен — деп, Аңгыр Байыр-оолович чугаалап орду. — Инвалид деп чүгле ажыл аайы-биле чугаалаар-дыр мен».

Шынап-ла харын, мээң эжимни караа көрбес инвалид деп санаары берге кижилер. Кезээде арыг-силег кеттинген, омак-хөглүг, чугаа-сооттуг, компьютер-биле суг ажылдап орду, ону таныпас кижилер караа көрбес деп белен эскербес. Караа көрбестерге таарыштыр чогааткан амгы үениң нарын техниказын боду билдиги ажылдап, ону ажылгаарынга караа көрбестер ниитилелиниң кижигүн-нерин өөредип турар. Амгы үеде Аңгыр Байыр-ооловичиниң кол сорулгаларының бирээзи — караа көрбестерниң даштыгаа чоруурунга, өске кижилер-биле харылзажырынга херек навигаторлуг телефоннар дээр ышкаш дериг-херекселдерни тып ап, оларны-биле караа көрбестер ниитилелиниң кижигүн-нерин хандыраары.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧЫРГАЗЫНГА ЧАЛЫНМАС

Бистиң ниитилеливисти хөй чылдар дургузунда удуртуп келген хөглүг-баштак даргавыс — Аңгыр Байыр-оолович Хертек. Ол езулуг-ла ада сагыш човаашкын-биле дузалаарын бодаар кижилер.

База бир онзагай организа-циячы талантылыг, айлаң куш дег уяңгылыг өткүт үнүг ыраажы даргавыс — онашкан ажылыңче чүрээниң ханызындан чүткүлдүг, кызымак ажылдап чоруур хоорай ниитилелиниң даргазы Ирина Бавын-ооловна Бюрбю. Ооң-биле иелээ «Шын» солунуң редакциязынга чагаа килдизинге чаңгыс черге эп-тиг-найыралдыг, эгин кожа ажылдаан-даа бис. Ынчан Ирина Бюрбюнуң «молдурга» даргажыгажы — килдис эргелекчизи турдум, а ол бүрүткөкчи, хүлээп алыкчы, үлекчи, машинакчы дээш, хөй-ле хүлээлгелерни шалыпкын, ак сеткилдиг күүседип, шаңнал-макталдыг ажылдап чорду.

Мөңгүн-оол Сонам биле Каң-оол Хүлер-оол деп эштер-лиг мен. Бо ийи инвалид узун назылыглар кайызы-даа — бирги

разрядтың шыырак шыдыраа-чылары. Оларның намдар төөгү-зүн коптарарга, Максим оглу Каң-оол — честези, Иргит оглу Мөңгүн-оол — чуржузу. Мөңгүн-оол Иргитович караа катаракта деп аарыгдан аарааш, бо чылын кестиргеш, хрусталь салдыртып алган. Ол кадык кижилер-биле деңге шыдыраа ойнаар, көөрү багай караа-даа шаптык болбас. А Хүлер-оолдун караа шуут сандан үнген, чүгле суйбап оргаш, көш кылыр. Көөрү көңгүс кошкан-даа бол, чажындан-на хандыкшаан, ынак оюнундан салдынмаан. 2013 чылда көөрү кошкак шыдыраачылар ортузунга чемпионнап каан.

Бистиң ниитилеливисте неде-ляның среда хүнүнде Анатолий Монгуш аттыг клубка кичээлдер, солун кижилер, эрге-дужаалдыг удуртукчулар-биле ужуражылга-ларны доктаамал организа-тап эрттирип турарынга таарзынып, өөрүп турар бис.

Байырлалыыс-биле, эш-өөр!

Даңзы САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

ТИИЛЕЛГЕЛИГ ЧАНЫП КЕЛДИВИС

Красноярск хоорайга Тиилел-гениң 70 чыл оюнга тураскаат-кан караа көрбес инвалидтер аразында уран чүүлдүң ыры, шүлүк, танцы дээш, яңы-бүрү хевирлеринге көрүлдө фестиваль болган.

Фестивальдың ажыдышкы-нын Бүгү-россияның караа көрбестер ниитилелиниң Крас-ноярск крайда даргазы Вален-тина Ивановна Прудкова ажыт-ты.

Сценаже бир дугаар үнер үлүг Хакасияга онаашкан. Шуп-ту киржикчилер 25 кижилер, удур-тукчузу — шагда-ла таныры-выс Сергей Матвеевич Трусов. Хептериниң чаражы-даа аажок, сактырга, ийистер-даа ышкаш. Киржикчилер хөй-даа болза, мурнуку чылдардан эвээжей бергенин эскердим.

Үш дугаарында бистер үн-дүвүс. Арын изиңнээр, чүрек тиккилээр. Чежемейниң-даа концерттерге киржип чораан болза, алыс черле сүрээденчиг. Ынчалза-даа мөөрей дээр-ге мөөрей-ле болгай. Ол хире ырак черден күш үндүрүп чо-рааш, куруг чанарга атка

чованчыг. Ак-көк Тывавысты сактып кээрге, ала-чайгаар хөй-адывыс көдүрлүп, бүгү күжүвүстү салып, белеткеп алган беш номеривис ша-даа четпейн эрте бергенин эскербейн барган бис.

Арткан ийи коллектив — Якутия биле Забайкалье облазы. Оларның киржикчилери ийи, дөрт күүседикчилер, база-ла акша-көпеектиң бергези-ле боор. Улустуң манаан чү-вези-ле — финалче кандыг номер киргени. Үр болбаанда бистиң беш номеривис дөгере кире бергенин дыңнааш, өөрээнивисти чүге деңнээр!

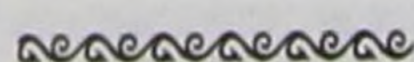
Ноябрь 1-де гала-концерт болган. Сөөлүнде шаңналдар эгелээн. Бистер дөгеревис тускай дипломнар, эдеринчилиг база аңаа ушкаштыр делгелгеге 1-ги, 2-ги чергениң дипломнарын алгылаан бис. Делгелгеге 1-ги черни Юрий Ганаширин бопук, хевис кылгаш, Эмма Ганаширина «Чайлагда» деп бөлүк ажылдары-биле, Галина Мунзук угулзалап даараан тыва хөй-ле, шалага чадар бичи хевис, чавага дээш 2-ги черни алган. Хаян-

Хурбе Бюрбю тыва национал херекселдер дээш, Жанна Түлүш көктөп кылган ном, журнал дээш тускай дипломнарга төлептиг болганнар.

Бо концертке киришкеш, түңнелче шупту номерлер кире бээрин бир дугаар көрүп тур мен. Кирзе-ле, бир, ийи номер кирер чүве болгай. Кончуг шыы-рак Красноярск безин бистерге четпейн барды. Бо шилиттинген номерлерден база шилиир. Ол көрүлдө 2015 чылдың майда Москвага болур. Чоокшулап олурда кайы номер киргенин дамчыдыптар болган.

Бо кончуг улуг конкурс-ка киржиринге Тыва Респуб-ликаның Күш-ажыл болгаш со-циал политика яамызы, Тыва Республиканың Дээди суду, Фе-дералдыг казначейство, Тыва Республиканың Үндүрүг албан чери, Тыва Республиканың Ар-битраж суду, «Сайлыг» авто-заправка чериниң ээзи Орлан Очур, хууда деткикчи Кызылдың 9 дугаар школада танцы башкызы Мерген Монгуш улуг деткимчезин, дузазын биске көргүскен.

Ирина БЮРБЮ.

ХАНЫ БИЛИГЛИГ УДУРТУКЧУ, КАЙГАМЧЫК ЭШ

Бо хуннерде Тываның күрүне университединиң физика-математика факультети тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдегледип турар.

1952 чылда Тывага баштайгы дээди өөредилге чери болур башкы институту тургустунган. Ынчан аңаа физика-математика болгаш филология деп ийи факультет ажыттынган. Чоорту 1956 чылда Кызылда күрүнениң педагогика институту кылдыр тургустунган. 1995 чылда РФ-тиң Президентизинин Чарлыын езугаар Тываның күрүне университети апарган. Ооң баштайгы ректорунга физика-математика эртемнеринин кандидаты, информатика кафедрасының доцентизи Орлан Базырович Бузур-оол томуйлаткан.

Ол кайгамчык эштиң, бедик мергежилдиг башкының билдиги удуртукчунуң дугайында кафедраның юбилейи-биле холбаштыр «Шынның» номчукчуларынга таныштырыксадым. Эң хомуданчыг чүве чүл дээрге, ол тергин эки башкывыстың, кайгамчык удуртукчунуң бистиң аравыска үр чурттавааны, хөй санныг аныяк башкыларга бодунуң билиин, аргадуржулгазын дамчыдып четтикпээни, өг-бүлезин, төрөдериң, чоок кижилерин өскүссүредип кагганы болур. Ынчалза-даа өөреникчилери, кады ажылдап чораан эш-өөрү башкывыстың кылып чораан ажыл-херээн, ооң кайгамчык күзелдерин, үзел-бодалдарын мынчага дээр уламчылап чорууру сеткилге дыка өөрүнчүг.

1976 чылда Кызылдың педагогика институтунуң математика кафедрасынга ассистент башкы болуп ажылдап эгелээш, Орлан Базырович-биле танышкан мен. Ынчан кафедраның хоочун башкылары бисче сагыш салып, дээди өөредилге черинге ажылдаарының чажыттарын харам чокка айтып берип турган чүве. Ол үеде математика кафедрасының эргелекчизи доцент, физика-математика эртемнеринин кандидаты Хеймер-оол Опанович Ондар турган. Черле ынча ол үеде математика кафедрасынга тергин найыралдыг, эртеминге база ажыл-ижинге бердинген, аңгы-аңгы салгалдың башкылары ажылдап турган. Оларны маңаа сактып демдеглевес аргам чок: О.Х. Ондар, С.С. Салчак, А.С. Белоусов, Ю.М. Покояков, Н.Г. Попова, Н.М. Тыртый-оол, А.М. Борзенко, О.Б. Бузур-оол, А.И. Очур дээш, өске-даа бедик мергежилдиг башкылар турган. Олар бодалгалар бодап, теоремалар шынзыдып маргыжа бээрге, оларның изиг салгынынга алзып, бистер, аныяктар, киржип-ле эгелээр турган бис.

Хоочуннар бисти үзе кирбес, шынны чугаалап турар болзувусса, мактаар, демдеглээр, деткиир, а чазыптарывыска аажок таптыг тайылбырлап бээр турган.

Сонуургал аайы-биле бир-ле башкы эртем семинары эрттирер турган. Мээң мынчага чедир утпайн чоруур чүүлүм — Орлан Базырович Бузур-оолдун удурткан семинарының эң солун болуру. Ол ону эрттирерде янзы-бүрү литература-биле чула чепсегленип алыр кижиге, чүгле ол эвес, семинарга белеткел үезинде колдады теория бижээн ном-дептерни бодунуң акшазы-биле саткаш, башкы бүрүзүңе үлөп бээр кижиге чораан. Семинар кичээлдерге башкы бүрүзү илеткел кылып деп чурумну О.Б. Бузур-оол тургузуп каан, ынчангаш бистер, аныяк башкылар, аажок харысалгалыг белеткенир турган бис. Самбыра баарынга математика «корифейлеринин» шыңгыы көрүжүңе таваржыры, шүгүмчүлелинге онаажыры биске амыр эвес турган, ынчангаш кошкак белеткенип черле болбас.

Орлан Базырович эртемче шымныгар чорукту бодунуң үлегери-биле биске көргүскен. Чүл дээрге, кандыг-бир эртем бадыткалын шынзыдып, солун бодалга бодай бергенде аңаа чүү-даа херээ чок, өске оранче дүлдүне берген ышкаш апаар. Ону көргөш, дыка магадаар, чоргаарланыр болгай бис.

Университеттин сургуулдарының билиинин бедик, быжыг болурун чедип алырының айтырыы ол шагда өөредилге-кижизидилгениң кол сорулгазы турган. Ону чедип алыр дизе, зачеттарны, экзаменнерни, коллоквиумдарны хүлээп алырының негелдизин күштөлдирер апаар. Ынчан коллоквиум азы экзамен хүлээп алырда, кафедра эргелекчизинин сүмези-биле бир студент бөлүкчө 4-5 башкы чоруптар чүве. Норма езугаар бир студентиге 30 минута онаажыр турган, а бистер, аныяк башкылар, оларның-биле орайга чедир айтырыглар сайгарып келир бис. Ооң түнели эки болуп, студентилерниң билии дыка бедик турган.

Кафедравыс удуртукчузу О.Х. Ондар ректор апаарга, ооң орнунга Серот Седенович Салчак ажылдай берген. Дыка кижизиг, томаанныг, хөй чүве чугаалап турбас, эртеминге бердинген башкывыс, кафедраның эки чаңчылдарын уламчылап, бисти дыка билдиги удуртуп келген. Ол башкының удурткан үезинде дыка хөй башкылар: О.Б. Бузур-оол, А.И. Очур, А.М. Борзенко, Н.М. Кара-Сал, Г.А.

Троякова, Р.Т. Самданчал, С.А. Монгуш олар аспирантураже өөренип кирген.

Даштындан көөрге дыка оожум, чугаазы безин дыңналыр-дыңналбас хирезинде Орлан Базырович дыка талантылыг башкыларның бирээзи турган. Ырлап, шүлүк чогаадып, волейбол, футбол ойнап, эштип турда кижиге кайгаар. Ыдын эдиртипкеш, аңнай бергенде, тайга-даскыл черге «чурттай» бээр, одаг салып, аш-чем белеткеп турда, чүгле холдары караңнаар. Эртемден башкывыстың эң чоок кижизи, кол дузалакчызы — өөнүң ишти Зоя Адышаевна. Холу чөмзиг, үнген-кирген чонунга эпиг-ээлдек, чымчак сеткилдиг ол аныяк херээжен кижиге башкының эртем ажылын бижииринге, улуг ажыл-албанын күүсөдиринге, ажы-төлүн өстүрүп-кижизидеринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп берип чораан. Кады чурттаан эжиниң амыдыралдан эрте чарлып чорутканынга Зоя Адышаевна ам-даа хомудап, качыгдал чоруур.

Орлан Базыровичини кайгамчык ажылгыр, кылган ижин ыялап-ла эчизинге чедирер, аажок шудургу кижиге деп үстүнде чугаалаан мен. Ол ындыг чоруу-биле Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университедин чинги-биле дооскаш, робот-техниктиг тургузулгарга хамаарышкан диссертацияны бижээш, физика-математика эртемнеринин кандидаты деп эртем адын ол-ла өөредилге черинге төлөтпү-биле камгалап алган. Ооң соонда бистиң аныяк башкыларывысты чорудуп келген, олар эртем чадаларын удаа-дараа камгалап ап турду. Кафедра эргелекчизи Серот Седенович Салчактың бодап тургузуп алганы «аспирантура — эртем ажылының камгалалы» деп схемазы база чайгылыш чок ажылдап турганы биске улуг деткимче болган.

Москвадан келгеш, Орлан Базырович математиканың аңгы-аңгы адырларының башкылаашкынының методиказын сайзырадыр айтырыгларже кичээнгейин угландырган. Ынчангаш физика-математика салбырынга геометрияны, алгебраны, математиктиг анализти, информатиканы канчаар чедингир өөретсе экил деп айтырыглар ооң сеткилинден үнмейн чораан. Оон аңгыда физика-математика факультетинче кирип алыксаан доозукчуларга кандыг баштайгы дуза чедирзе экил деп айтырыг база ону дүвүрөткен. Ооң оралдажышкыны эки түнелди берген. Математика кафедрасының баазазынга физика-мате-

матика угланышкынын классы гускан. Республика школалары аразынга чарлаттынган конкурстилекчилери аңаа өөренир. Шаңчаар Орлан Базыровичиниң сан биле эң баштайгы физика-математика угланышкынын классы тургускан.

Бистиң университетти информатика-математика программаның программистиги Орлан Базырович боду ажылдап кылган. Ол программаны бөгүн-даа ажыратур бис. Ооң ажыл-ишчи шынары физика-математика факультетинин каны турда-ла көстүп келген. Кан даа айтырыгларны шалыпкын шалыпкырлап, үе черле чылдырбас, саң «үүжелээр» ажылга хөңнү чок, дохемчег алыр чаңчылдыг чораан. декан тургаш, аажок кыска хуус салбырларның ажылының тода графигин тургузупкан. Даалга бээр зун көскү, билдингир кылдыр акаар кижиге. Ооң ажылдап кылган нормативтиг документилерин ам университетте ажыглап турар.

Бузур-оолдун удуртуп турган үези факультетке «Математика, информатика», «Физика, информатика», «Математика, экономика» деп чаа мергежилдер атынган. Аңаа ажылдаары-биле О.Б. Базырович өске дээди черлерге ылаңгыя Новосибирскиниң күрүне педагогика университединин темденнери А.Ж. Жафяров, А.И. болгаш өскелер-биле хуу харылзаандуруп турган, оларның чамдыктары ам ТКУ-да дакпырлап ажылдап турарлар.

Тывада үш дээди өөредилгерин болгаш Кызылдың педагогика лицезин Тываның күрүне университедин кылдыр каттыштыры-биле холбаш дыка улуг ажылдар кылдынган. Ол лээлге педагогика институтунуң ректору О.Б. Бузур-оолдун экинге онааш Ону чедиишкенин күүсеткеш, Тыва кара чаңгыс университединиң башта ректору болган.

Башкыларны билер кижилериниң гыш-сеткилинге ол чаагай сеткил экииргек, дузааргак, шынчы болчөптүг кижиге, могаг-шылаг билбес ажыгыр ишчи, хамык чүүлду баш бурун сайгарып көөр удуртукчу болуп арты.

Надежда КАРА-С

ТывКУ-нуң физика-математика факультетинин деканы, математиканың анализ болгаш математиканы башкыларының методика кафедрасының доцентизи, педагогика эртемнеринин кандидаты.

БАШКЫ АДЫГБАЙЛАРНЫҢ САЛГАКЧЫЗЫ

Эр башкыларның эң эки дуржулгазы

Бай-Тайга кожуунуң Х.А. Анчимма-Тока аттыг Кызыл-Даг ортумак школазының күш-ажыл башкызы Эмир Кызыл-оолович Хертек — Адыгбайлар деп башкы династияның

салгалдарының бирээзи. Ооң ачазы Кызыл-оол Хертекович Адыгбай бүгү назынында республиканың аңгы-аңгы школаларынга төөгү башкылап, директорлаан, а авазы Апак-кыс

Лопсановна база төөгү башкылап чораан. Акызы Калдар-оол Хертекович Адыгбай Кызыл-Даг ортумак школазынга эге класс башкылап, директорлап 30 ажыг чыл ажылдаан. Эмир Кызыл-ооловичиниң өөнүң ишти Мариана Шыдыраевна — бистиң школаның күш-ажыл башкызы.

Эмир Кызыл-ооловичини езугу «алдын холдуг» деп болур. Ол чуруттунар, чазаныр, багбиле аъттың дериг-херекселерин өрүүр, бо шупту билер чүүлдерин өөреникчи оолдарга келир үеде амыдыралынга хереглээр-биле өөредип чоруур. Ол биче сеткилдиг, дузааргак, оожумтоптуг, өөреникчилер-биле эвилең-ээлдек башкы.

Э.К. Хертек чылдың-на «Шеверлер хоорайы» деп республика мөөрейинге өөреникчилерин

белеткээш, шаңналдыг черлерни ап турар. Кожуун чергелиг «Шеверлер хоорайы» деп мөөрейге «Эң дээрэ бызаңчы» дээш 9-ку класстың өөреникчизи Даң-Херел Салчак — 1-ги черни, 8-ки класстың өөреникчизи Мерген Бурундукай «Авиамодель кылырынга» база Хеймер-оол Төрөштей «Судномодель кылырынга» тирикчи болганнар. 8-ки класстың өөреникчизи Чимит Калдар-оол республика чергелиг «Ада-чуртун ыдыктары» мөөрейге 1-ги черни алгаш, Чазак шаңгалынга төлөтпиг болган.

Мөөрейлерге өөреникчилерни эки белеткээни дээш башкы ТР-ниң өөредилге яамызының хүндүлел бижиктери-биле хөй удаа шаңнаткан. Ол — чүгле башкы ажылынга тергин эвес, а өг-бүлезинде база үлегерлиг

ада. Хертектерниң өг-бүл боттарының 4 ажы-төлүңе мей 7 уругну азырап кижизип чоруур үлегерлиг өг-бүлө. Ууруу Ай-кыс — Тываның күрүне университединде, Ажык — Томскиниң күрүне университединде, Анчимма — Москаның башкы университединде, Алеша биле Дарыма — Кызыл хоорайның садыг-сайгары техникумунда, Алдын-Сай Тили суурнуң № 13 ПУ-да өөренип турарлар, оон бичиниле — школачылар.

Бис башкывысты, коллегиявысты хүндүлөп, аңаа чоргаланып чоруур бис.

Вера КОНГАР-ОО

Кызыл-Даг ортумак школаның эге класс башкызы, чурукту авторунун ортосундан алган.

КУРҮНЕ ШЫЛГАЛДАЛАРЫНГА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР ЧОГААДЫГ БИЖИРИНГЕ...

курүнең чаңгыс аай шылгалдаларын дужаар үе чоокшулап олурар. 2014-2015 өөредилге чылында шылгалдалар дужаар талазы-биле элээн өскерилгелерни киригенин доозукчулар болгаш ада-иелер билген чугула.

Чаартылгаларның аразында РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының 14 чылдың август 5-те 923 дугаарлыг аялы-биле ниити билиг школазының доозукчулары орус литературага түңнел адыгны (эдертигни) бижир. Шийтир элээн Президентизиниң 2013 чылдың декабрь 12-де даалгазын күүседир-биле элээн.

Шаандан тура школага тыва, орус, тыва чогоалдарны номчурунга болгаш өөрениринге улуг кичээнге ийи салгын турган. Өзүп олурар салгалдарның ийи делегейин делгемчидеринге, мөбүдүжүн хевирлээринге чогоал кан-даа аажок ужу-дузалыг, салдар-дээрзин кижиги бүрүзү билер. Шко-доозарының шылгалдаларына орус тыва дылга чогоалды бижир чачыл турган болгай. Сөөлү үеде тыва дылга чогоадыг бижирин сөксө-каан турганын билер бис.

Түңнел чогоадыгны (эдертигни) кири-де, дараазында сорулгаларны салган: 1) доозукчу чогоадыгны (эдертигни) ийишкенин бижээш, күрүнең чаңгыс аай шылгалдаларына киржир ени алыры;

2) чогоадыгга хамаарыштыр, бирээ-доозукчунун хамааты туружунун шаканын, ооң делегейге көрүшкүнү-кайы хире делгемин, чогоалдарга нып тургаш, бодунун туружун кам-ап билерин;

3) ийи, доозукчунун билииниң дең-ин, өөренин орус болгаш даштыкы аалдарының темазына дүүштүр

шын шилип, хууда бодалдарын холбап тургаш, сайгарып билерин; бодалдарын сөс-домаанга чедингир кылдыр илередип билерин; чугаа культуразын кайы хире шынга эдип алганын тодарадып тывары;

4) эдертигге хамаарыштыр доозукчу сөзүглелдин утказын четче, чедингир дыл, домак-биле стилин хажытпайн дамчытканын хынаар.

Кадыы кошкак, инвалид, кадыының байдалы-биле бажыңында өөренип турар, санаторий, курорттарда үр үеде эмнедип турар доозукчулар чогоадыг биле эдертигнин кайы-бирээзин шилип ап болур, шилигезин билдирешкинге айтыр болгаш кадыының дугайында эмчи чериниң азы тускай комиссияның шийтириниң шынгазын кожуп каар.

Түңнел чогоадыгны (эдертигни) кым-нар бижип болур эргелигил? Кол-ла чүүл ниити билигнин ортумак школазын дооскан, холунда аттестаттыг база доо-зуп турар:

1) 2014-2015 өөредилге чылының доозукчулары;

2) эрткен чылдарның (аттестатты ал-ган) доозукчулары өөренип кирип алыр дээн дээди өөредилге черинге (дылдар, журналистика талазы-биле база оон-даа ыңай) чогоадыгның түңнелин ажыглаар таварылгада;

3) даштыкы хамаатылар база даш-тыкыда чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларыбыс;

4) чуртунда болуп турар болууш-куннардан аңаа чурттаар аргазы чок, чуртундан чорупкан хамаатылар;

5) ортумак өөредилге черлериниң (училище, техникумнарның) сургуулдары, ол өөредилге черинде ниити билигнин долу школа программанын өөредип турар таварылгада;

6) кадыы кошкак, инвалид, кадыының байдалы-биле бажыңында өөренип турар, санаторий, курорттарда үр үеде эмнедип турар доозукчулар.

Эдертигни кымнар бижирерил?

1) кадыы кошкак, инвалид, кадыы-ның байдалы-биле бажыңында өөренип турар, санаторий, курорттарда үр үеде эмнедип турар доозукчулар;

2) тускайлаттыг өөредилге чер-лериниң доозукчулары;

3) эдип чазаар черлерде хосталгазын казытырып шийтирген доозукчулар.

Түңнел чогоадыг (эдертиг) бижирде билдирешкин бижир:

1) эрткен чылдарның доозукчулары билдирешкинге немей школа дооскан документизиниң (аттестатының) хоол-газын дужаар;

2) кадыы кошкак доозукчулар ка-дыының дугайында эмчи чериниң азы тускай комиссияның шийтириниң шын-газын билдирешкинге кожуп каар;

3) даштыкы хамаатылар билдиреш-кин биле школа дооскан документизиниң даштыкы дылдан очулгазын боду хууда дужаар.

2014-2015 чылдың доозукчулары билдирешкинни өөренип турар черинге дужаар, эрткен чылдарның доозукчула-ры база даштыкы хамаатылар чарлат-тыг тускай пунктуларга даңзыладыр.

Чогоадыг (эдертигни) бижир шылгалдалар-ның хуусаазын Россияның өөредилге хайгааралы (Рособрнадзор) 2014

чылдың декабрь 3-те, 2015 чылдың февраль 4-те база май 6-да дужаар кылдыр доктааткан.

Түңнел чогоадыгны (эдертигни) де-кабрь 3-те үстүнде адаанывыс доо-зукчулар шупту бижир эргелиг.

Февраль 4-те, май 6-да кымнар бижип болурул?

1. Үстүнде айтыг доозукчулар ка-дыының аайы-биле, кандыг-бир чөптүг чылдагаан-биле ол хүн келбээн болза, азы бижип тургаш, чөптүг чылдагаан-биле доозуп шыдааган болза, ону бадыткап турар шынгазын бижикти дужаагаш, бижип болур.

2. 2014-2015 чылдың доозукчулары декабрь 3-те бижээш, негелдеге дүүштүр бижип шыдааган барганда (зачет албаан болза), катап бижир аргалыг болур.

Чогоадыгны (эдертигни) 235 минута азы 3 шак 55 минута дургузунда бижир. Кадыы кошкак доозукчуларның үезин 1 шак 30 минута узадып бээр.

Шылгалдага орфографтыг болгаш тайылбырлыг словарьны ажыглап болур.

Чогоадыгның хынаан түңнели-биле чөпшээрешпес болза, өске орга-низацияның комиссиязы хынап бээр-биле билдирешкинни кирип болур.

Удавас, ноябрь 20-де, Тыва Республиканың 160 ниити ортумак (долу) өөредилге черлериниң доозукчуларының аразындан 48 школаның 11 класстың өөреникчилери орус дылга шенелде чогоадыгны (эдертигни) бижир.

Бистиң корр.

МАТЕМАТИКАГА

Бо өөредилге чылында математика баа-ыг болгаш профильдиг ийи деңгелдиг аңгы шылгалдалардан тургустунар.

Школа доосканының дугайында пи билигнин аттестатын алыр деп-жаар болза, математикага баазалыг иелдин шылгалдазын дужаап алырга чир. Бир эвес доозукчунун дужаап

ер дээн дээди өөредилге черинде емнерин даңзызында математика 1 эртем болза, ол албан профильдиг иелдин шылгалдазын шилип алыр үрлүг. Чогум доозукчу баазалыг

тгаш профильдиг деңгелдерни хары-а иелдирзин-даа шилип алгаш, ийи-ы шылгалданы дужаап болур. Баа-ыг, профильдиг деңгелдин шыл-

дазын чедишкенин дужаап алган доозукчулар ниити билигнин аттестатын алыр эргелиг. Бир эвес доозукчу

фильдиг деңгелдин шылгалдазын шилип алгаш, Федералдыг хайгаарал банының дээди өөредилге черинче

ериниң бакалавриат болгаш специа-тет программанын езугаар доктаадып аны адаккы 27 баллды ажып шыда-ын баар болза, ол шылгалданы баа-

лыг деңгелге катап дужаап ап болур. доозукчу баазалыг деңгелдин шылгал-зын «2» деп демдекке дужаап алган

тарылгада, ол шылгалданы чүгле сен-брда тускайлаттыг төптерге катап дужаап апар.

Баазалыг деңгелдин шылгалдазын математиканы бодунун ниити сайыра-ыга болгаш ниитилеге чедишкенин

ыдырап-чурттаарына хергелээри-биле ренип чоруур доозукчулар шилип алыр-лаа эки. Бир эвес дээди өөредилге че-нне математика чугула эртем кылдыр не-

ттинмейн турар болза, доозукчулар бол-ш абитуриентилер математиканың баа-лыг деңгелиниң шылгалдазын дужаап

болур. Чижээлээрге, филолог, юрист-ы эки болур күзелдиг өөреникчилерге тааржыр. Математикага баазалыг

иелдин шылгалдазын чедип алган-ылдарны чүс баллдыг шкалага эвес, а-ш баллдыг (демдек шкалазы) шкалага-үргүзөр. Ол баллдар дээди өөредилге

бербейн турар. Математиканың баазалыг деңгелдин шылгалдазын хыналда-хем-чээшкенин материалдары (ХХМ) чүгле кыска харыы бээр баазалыг деңгелдин 20 онаалгаларындан тургустунган бол-гаш доозукчунун дараазында билиг-мергежилдерин хынаар:

- практика кырында ажыглаар амы-дыралчы утка-шынарлыг стандарттыг бодалгаларны бодаар;

- эң бөдүүн санаашкыннары, үнезин доктаадып база чижеглеп санаар;

- логика кырында угаап-бодар;

- нарын эвес алгоритмнерни ажыглап тургаш, кылдыгылыг бодалгаларны бодаар;

- бодалганы бодаарда өөредилгил болгаш тайылбырлыг медээ, информа-цияны ажыглап билер;

- нарын, логиктиг угаап-боданышкын негеттинер бодалгалар бодаар.

Математиканың баазалыг деңгелиниң чаңгыс аай күрүне шылгалдазы 3 шак (180 минута) дургузунда үргүлчүлээр.

Профильдиг деңгелдин ЧКШ-зын математикага болгаш аңаа чоок эртемнерни келир чуртталгазында профессионал

ажыл-амыдыралыга калбаа-биле ажыг-лаар сорулгалыг доозукчулар болгаш абитуриентилер дужаар. Чижээ, техниктиг

дээди өөредилге черлеринче, физика, хи-мия, информастыг технологиялар болгаш информатика талазы-биле эртем чедип

алыр күзелдиг доозукчулар профильдиг деңгелдин шылгалдазын шилип алыр болза, таарымчалыг. Профильдиг деңгелдин

шылгалдазының түңнелдерин чүс баллдыг шкалаже шилчидер болгаш ол баллдарны абитуриент дээди өөредилге черинче кире-ри-биле конкурска кириштирип болур.

2015 чылдың профильдиг деңгелдин шылгалдазының үлегерин 2014 чылдың математика шылгалдазының үлегеринге

үндезилеп тургускан болгаш дараазында хөй эвес чаартылгаларны кириген.

1. Профильдиг деңгелдин хыналда-хемчээшкенин материалдарының (ХХМ) ийиги кезээнде долузу-биле харызын

билирин, математиктиг үлегерлерни тургузуп база шинчилеп билер арга-мер-гежил хынап турар.

2. ХХМ-ниң бирги ке-зээнде баазалыг деңгелде бир бодалганы кызырган.

3. Ийиги кезээнде С2 болгаш С3 бодал-галарның хевиринде

болгаш темазында чугула эвес өскер-лишкенин кылган.

4. ХХМ-ниң вариантыларында онаал-галар дургаар дугаарлыг апарган болгаш ооң мурнунда ышкаш А, В, С деп үжүк-тер-биле демдеглеттимээн болур.

Математиканың профильдиг деңге-линиң чаңгыс аай күрүне шылгалдазы 3 шак 55 минута (235 минута) дургузунда үргүлчүлээр.

РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының Федералдыг хайгаарал ал-банының ниити өөредилгениң шына-рын үнелээр эргелелин 2014 чылдың

октябрь 29-та 10-687 дугаарлыг чагаазын езугаар, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының 2014 чылдың октябрь 3-те

үндүрген дугаары 1226-д чарлыы-биле октябрь 14-тен 16-га чедир республиканың

14 өөредилге организацияларына ЧКШ-тиң математикага баазалыг деңгелиниң

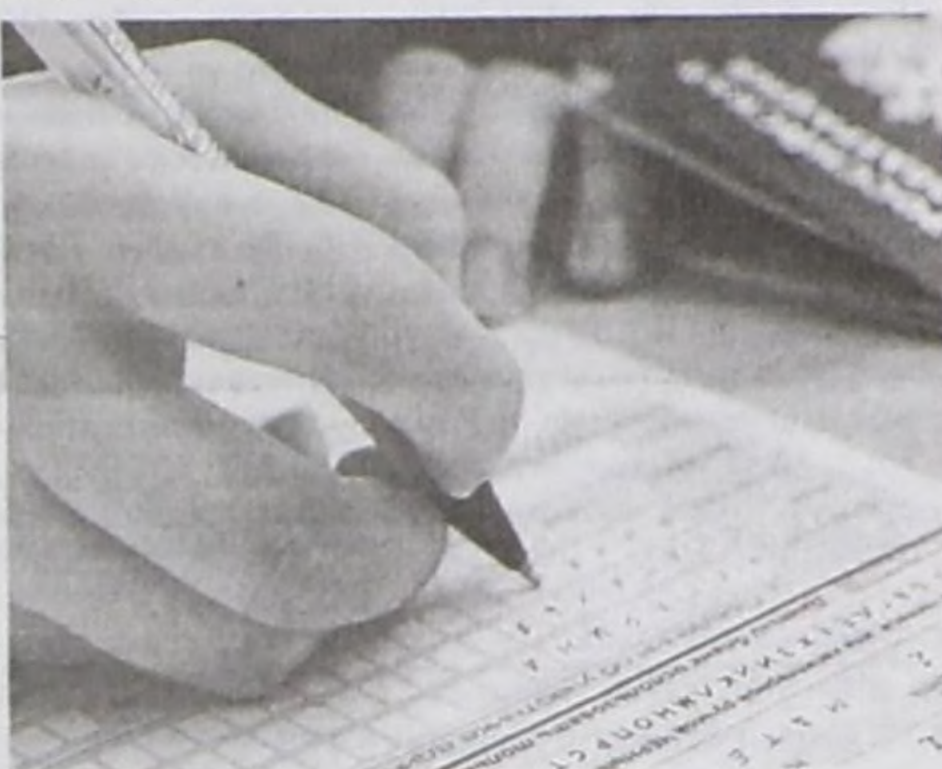
шылгалда материалдарының шенелдезин ТР-ниң өөредилгениң шынарын үнелээр институту организастап эрттирген. Ше-нелдениң сорулгазы — доозукчу клас-сарның өөреникчилериниң математикада

белеткенин үнелээри. Шенелдениң не-гелдезин езугаар Кызылдың дугаары 1, 3, 5, 7, 14, 15 школаларының, үш ли-цейлериниң, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг,

Туран хоорайларның, Бай-Хаак, Каа-Хем суурларның доозукчулары (азы өскээр чугаалаарга, республиканың бо чылгы бүгү

доозукчуларының 15 хуузу) киришкен. Шенелдеге нитизи-биле доозукчу

класстарның 455 өөреникчилери кириш-кен. өөредилге организациялары ше-нелдеге улуг сонургал-биле кирип, чүгле шилиттинген уруглардан аңгыда,

галдазын эрттирерде, ЧКШ-тиң хеви-рин болгаш дүрүмүн шыңгызы-биле сагып организастан. Баазалыг дең-гелдин хыналда-хемчээшкенин ма-териалдары (ХХМ) 20 онаалгадан тур-густунган. Оларның иштинден 3 бодал-ганы доозукчуларның 78-84 хуузу че-дишкенин бодаан. Бо бодалгаларда

доозукчулар хемчеглер аразында тааржыр харыларны шын дүүштүрүп билерин, графиктерни, диаграммаларны эки номчуп билерин, бөдүүн математиктиг

модельдерни тургузуп шинчилээр билиг мергежилин көргүскеннер.

ХХМ-ниң 10, 13, 15-20 дугаарлыг онаалгаларын өөреникчилериниң 70 хуудан көвей кезин бодап шыдааган

болган. Чедимче чок болган чылдагааны — доозукчу класстарының ам-даа өөренип эртпээн чамдык темалары ХХМ-де бар бооп турар. Ооң-биле чергелештир 7-9

класстарга өөрениги геометрия, ком-бинаторика, статистика болгаш даап бо-даашкыннар теориязы деп темаларны

катаптап четтикпээни-биле база утун-дурган хевирлиг.

Ынчангаш 2015 чылда доозукчу класстарның өөреникчилериниң болгаш математика башкыларының мурнунда

баазалыг болгаш профильдиг денел-дин чаңгыс аай күрүне шылгалдазын че-дишкенин дужаап алырынга хөй күш,

үе негеттинери чугаажок. Ам бо үеде эгелеп шылгалдаларга шыңгы белетке-нип, математиканың баазалыг болгаш

профильдиг деңгелдериниң онаалга-ларын хөйү-биле бодап, консультация, диагностика хыналда ажылдарны үзүк чок удаа-дараа эрттирери чугула.

Александра САНДРАЙ, ТР-ниң өөредилгениң шынарын үнелээр институтун удуртукчу специализи.

НОМ САҢЫНГА ЧАРАШ БАЙЫРЛАЛ

Соталыг харылзаа чок, кыдыг-кызыгаар черде, Ак-Чыраа суурда модельдиг библиотекага кожуун чергелиг байырлал болуп эрткен. Байырлалга киржири-биле кожуун чыгыргазының төлээлери, библиотекарлар, башкылар — 30 шаа аалчылар келген. Оларның аразында эң-не онзагай аалчы — шүлүкчү, прозачы, ши чогаалчызы Нина Даш-ооловна Серенот Сарыг-Хөл сумузунун Төлээлекчилер хуралының депутаттарының, суму администрациясының база хөй санныг номчукчуларның чалалгазы-биле моорлап келген.

Ном саңын чаа модельдиг хевирже кирир ажил шалыпкын чоруп эгелзэн. Библиотеканы кайы-бир хүндүткелдиг, ат-алдарлыг кижиниң ады-биле адап алырга, бир талазында, ол чогаалчыны хандыр өөрениринге идиг болур, ийи талазында, кады ажылдажылганың эпиг аргазы-дыр. Ады адаттыг чогоалчының чогадыкчы ажылынга күштүг идиг, хей-аыт боор. М.Д. Шойдактан сумунуң көдээ ном саңыга кымның адын тыпсыр бодап турарын сонургап айтырарымга, ол мынчаар харыылады: «Мен бодаарымга, херээжен чогаалчы ады-биле адаза таарымчалыг. Ынчангаш сумунуң хоочун, аныяк чурттакчылары-биле сүмележип көргөн соонда, Өвүр чурттуг херээжен шүлүкчүнүң ады шилиттинген. Нина Серенот — чүгүе уян-хөөнүг шүлүкчү эвес, а могаг чок хей-ниитичи, сарыг шажынның өөрединиң

суртаалчызы».

Сумунуң модельдиг библиотекасының ажыдышкыны езулуг байырлал шинчилиг эрткен. Сумунун баштыңы, Төлээлекчилер хуралының даргазы М.Д. Шойдак байырлыг кезээни ажиткаш, кожуунуң төп библиотекасының эргелекчизи Александра Кертик-ооловна Монгуш биле суурнуң библиотека эргелекчизи Наталья Осур-ооловна Лопсанга кызыл кожааны кезер хүндүлүг даалганы берген. Олар диңмиттиг адыш часкаашкыннарының үделгези-биле хүлээлгезин күүсеткен. Библиотекага ном дужаап келген бирги класстың өөреникчизи Өлзей хамыкты баштап алгаш, библиотекаже кирген.

Чаа септеттинген библиотеканың арыг-силиг, каас-шини-даа аажок, соңгаларында хөй чечектер улам каастап турар. Бүдүн комплектиг чаа компьютерни Интернетте кошкан, мультимедияны презентация кылып кылдыр белеткээш, экран мурнунда белеткеп каан. Эрги турганындан библиотеканың шөлү шору улгаткан. Ажыдышкында дыка улуг белеткелди чорутканын кижик эскербес аргажок. Ханаларында дерилгезин бүрүн солаан. Россияда «Культура чылы», «Тыва Республикада Орус дыл чылы» стэндилен болгаш чогаалчы Нина Серенотка тураскааткан делгелгени дерзэн. Стеллажтарда номнар шупту шевеги бижикир-биле ылгаттыг. Келген номчукчу-

ларга таарымчалыг кончуг.

Библиотекарь Н.О. Лопсан бир дугаар номчукчузу Өлзейге бараан бооп тура, аалчыларга бичи номчукчузунуң кандыг-кандыг номнар номчаанын таныштырды. Хүндүлүг аалчы Нина Серенот бир дугаар бичи номчукчу Өлзей Шойдакка эки өөредилгени күзээш, номга ынакшылынга мөгөйбишаан, хууда белээ сенсорлуг телефонну тудускан.

Библиотекарь Н.О. Лопсан чаа дериг-херекселди ажылап тургаш, аалчыларга болгаш номчукчуларга таныштырылганы кылган. Слайдыларда салдыг чурктарны көрүп, келген кижилер дыка хөй солун медээни алган.

Көдээ клубка болуп эртер бо байырлалдың ийиги кезээне моорлап кээрин директорнуң хүлээлгезин күүседип турар Чаяна Седен-ооловна, школа директору Хаяана Шилова аалчыларны болгаш чонну чалаан. Сарыг шажынның сурагылы «Ом-ма-ни-бад-ме-хум» деп тарназының тааланчыг аялгасы чаңгыла-нып турда, сценада Сагаан-Дарийги, Ногаан-Дарийги ие-бурганнары дег кеттинген ийи чараш кыстар, тыва хептерлиг өөреникчилер, «Бичи бижикирлер» бөлгүмүнүң уруглары холдарын тейлей тудуп алган уткуп турган. Алдын үжүктөр-биле «Шүлүкчү, прозачы, ши чогаалчызы Н.Д. Серенот» дээн бижимел дораан каракка илдигип келир. Уругларның мурнунда айыс хып турар алдын

ширээ, ында айыс кыпсып каан.

Башкарыкчы Тайжы Тюлюш ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Нина Серенотка тураскааткан чогаадыкчы ужуражылганы ажиттыг деп чарлаан. Нина Серенотту ийи чараш тыва хептиг кыстар алдын ширээге чедип алгаш, аппарып олуртупту. Россияның болгаш Тыва Республиканың ыдык ырлары байырлалды улам шинчи кирипкен. Маргарита Шойдактың чогаатканы шүлүк-биле байырлалдың ийиги кезээ уамчылаан:

«Шүлүктөр ол дүп чок ханы
Успа хөлдүң чажыды-дыр,
Шүлүктөр ол дүдүскектиг
алдын шынаа хуулгазын
сырыны-дыр,
Шүлүктөр ол ховар чараш
чүзүннерлиг дус карааның ты-
вызы-дыр,

Шүлүктөр ол мөңгө оттуг
чүректениң ыянгылыг ырызы-
дыр...

Ужуражылга кезээни чогаалчы бедик хүндүткелди илереткен ыры-шоорлуг, танцы-самныг, аяныг номчулгалыг байдалга эрткен. «Уян кижиниң ызы кээр солун ужуражылга-дыр» — деп, киржикчилер, көрүкчүлөр чугаала-жып органын дыңнадым.

Өөреникчилер чогаалчының допчу намдарын, чогаадыкчы ижин, хөй-ниитиге ажыктыг кылып чоруур ажыл-ижин орус-тыва ийи дылга таныштырган.

Нина Сереноттуң байырлалга киржип келген дуңмалары, угбалары уян ырылар дыңнааш, карактарының чаштарын

чодуп, алдарлыг, чоок кижизин кускаптап-куспаптап, чогаарал сиңген сестерин чугалап турдулар. Тыва кижик ол хире уян сеткилдиг чон-бис ийин. Төрөл харылзаа ол хире быжыг. Чоок кижик дээнде, черниң ыраа-арт-сынның кадыры-даа, ша-мөңгүнүн тыгылбаан-шаптык болбас, кайнаар-деткиир дээш халпар.

Дус-Дагның шүлүкчү Биче Монгушова Күске-баштаан тыва дыл башкары Светлана Очут-ооловна Седен-оол, Урана Ыс-ооловна Донгак болгаш өс-даа төрелдери ужуражылга киржип келгеш, чонга бары болуп, чылыг-чымчак сестер чугаалап турдулар. Кел-аалчыларны библиотека эргелекчизи Наталья Осур-оовнаның оолдары, кензет-ри, дуңмалары, төрел-база библиотека ажылда-зы Оюмаа Тюлюшова Кыргы-Салбак Тюлюшова Дорж-Сырга Сугдер-ооловна Са-изиг аыш-чем-биле хүндүл-Чогаалчы Нина Даш-оовна Сереноттуң адын Сарыг-Хөл сумузунуң библиотекасының тыпсыр дугаа-да Төлээлекчилер хуралы шийтпирин суму баштыңы Маргарита Дугаржаповна Шой-баштаан депутаттар таны-тырыптарга, чон динмит адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алды. Байырлал өс-даа улам аяныг, чараш кирип, номчукчулар, аалчы библиотека фондузунга д-кимчени кылган.

Галина Адыша

САЛЧАК ТОЙЛУ АТТЫГ МУЗЕЙ

Ачавыс Тойлу Сурунович Салчак 85 харлаар турган.

Ол бойдустан чайгаар салым-чаянныг, хөгжүм херекселин тутканын-на ойнаар, аялга болгаш шүлүк бижириден аңгыда, кайгамчык шевер — тыва хепти-даа даараар чораан. Ачавыс үргүлчү бир-ле ажылды кылган турар, хостуг үезинде анаа органын черле сагынмас мен. Ол аажок кезээ, тутканын салбас, эгелзенин эчизинге чедирер, шийтпирлиг кижилерниң бирээзи чораан. Чазак ооң ажылынга бердингенин үнелеп көргөш, «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ордени-биле шаңнаан. Оон аңгыда хөй санныг хөрек демдектери, хүндүлел бижикир ооң ажылынга сеткилинден бердингенин бадыткап турар.

Күш-ажыл кичээлдеринде оолдарны чазанырындан аңгыда, ажыл-ишке база өөредип чораан. Чылдың-на школачыларны бүдүрүлгө бригаданын хаара тудуп, капуста, картофель тарыдып, мал чемин белеткеп, сизен кезип дээш, оон-даа өске ажылдарга өөредип, оларның чайгы үезин ажыктыг болгаш солун кылдыр эрттирер турган. Чаа өөредилге чылында школага херек чүүлдерни олар чайладыр ажылдап алган акшазы-биле садып алыр турган. Ажылгыр, кезээ уругларның хей-адын көдүрүп, түнпеп үндүргөш, неделя төнчүзүндө шаңнал-мактаар турга-

Т. С. Салчак (оң талазындан бир дугаарында).

ны өөреникчилерге аажок сонурганчыг турган боор. Күш-ажылдан аңгыда оюн-концерт, мөөрейлер, спортчу маргылдаалар удаа-дараа болуп турган. Тээли биле Бай-Тал суурларның аразында «культура» дээр (культурная станция дээн-не боор) өөреникчилерниң ажылдавышаан чурттаар, дыштаныр черин кылдырткан. Оон ишти чырык, арыг-силиг. Эки ажылдап турарларның аттарын хана солунга чырыдып

бижири турган. Сентябрь 1-ниң чыскаалыга чайгы үеде эң эки ажылдаан өөреникчилерни байырлыг байдалга адап, шаңнаар турган. Часкы үеде 9-ку класстың өөреникчилери малчыннарның кыштаанга өдөк коптарар чаңылдыг турган. Моон алгаш көөрге, уругларны күш-ажылга бүгү талазы-биле өөредип, кижизидип чорааны оларның келир үеде амыдыралына ажыктыг болганы чугаажок.

Ачам шыдыраа ойнаарына ынак чораан. Школага кады ажылдап чораан башкы Манзат Донгак-оол Кончук: «Кады шыдыраа ойнаарга, удурланыкчызын кончук хүндүлөп билер кижик, ынчангаш ооң-биле шыдыраа ойнаарга солун» — деп сактып чугаалаар.

Ол Чаа чыл санында школа, интернат, уруглар садтарынга болгаш көдээ Культура бажыңына байырлал кезээниң Соок-Ирей боор чораан. Шко-

ланың Чаа чыл байырлалы «Эрткен чылын кээп чорук-ынчан тергин өөредилгелер ынчан ортумак өөредилгелер уруглар турган болза, бо чыл кээримге бо хире апарган-силер» — дээш, сан-чугаала адап тургаш, чыл дургузун чедишкыннерни шүлүктөп тургаш, чугаалаарга, уруглар аажок солун турган. Сунуң Чаа чыл байырлалы чыл дургузунда малчыннар чедишкыннеринден эгелзеш чаш ажы-төлдүң өзүп-көвүтү турарын, суурга каш чаа бажы немешкенинден эгелзеш, сав-үндүргөш, танцы-самнап, шүлүк-теп тургаш, Соок-Ирей чугаалаарга солун болбайн канча. Чаа чыл байырлалын төндүрөп чыылган чонга конфет-чир-ни үлөп тура, кижик бүрүткү күзээшкыннерни оюн-башы аайы-биле чугаалаары бол-солун кижик. Чижээлзө элзэн улуг назылыг кыргыс авайларны «Келир чылын кээримге, ийистепкен оор бод-сен» — дээрге олары белин-конфеттерин ышкынып-даа турарын сактыр-дыр мен.

Ажылдап чораан коллектив ачавыстың адын мөңгөжүрүшкү школазының 20 чылдаанга да ооң ады-биле школа муз-ийн адааны биске, ажы-тө-болгаш төрөл-чонунга, өөр-болушкун болган.

Айлаңмаа Тойлу

Кызыл хоорай.

Байыр чедиришкени

Хүндүктел-биле Н.С. Конгар аттыг Бай-Тал ортумак школазының коллективинден.

өндүр ыдыын дарганнажып,
үлүүн кириген,
Эчис-соруун ажылындан
чүглендирген
Ээлдек-чымчак бүдүжүңөр
магадаар бис.
Юбилейлиг байырлалыңар
таварыштыр
Йөрзөп тур бис:
кадыкшылды, өөрүшкүнү.
Чараш, эргим хүлүмзүрүүн
биске сөңнөп,
Чамбы-дипке буяныңар
доктаар болзун!
Үүл-иштиң чымыжыңа
алыспайн,
Үргүлчү-ле хей-аьдыңар
бедик чорзун!

Төрүттүңген хүнү-биле!

Ноябрь 8-те 50 харлаан «алдын» юбилейиңер таварыштыр изиг байырывыс чедирип база аас-кежикти, чедишкениңерни, кан дег кадыкшылды күзедивис. Дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Авазының, ачазының дун уруу бооп төрүттүңгеш,
50 харлаан угбавыска изиг байырывыс чедирбишаан,
Ававыстың орнун солаан угбавыстың
чараш адын Салбакай деп адавайн,
Салкай деп эргеленип адап чор бис.
Дуңмаларың уштап-баштап алзыңа-даа,
Ажы-төлүвүс карактажып чор сен, угбай.
Бергелерге тура дүшпөс,
Чазык чаңың угбавыс сен..
Төрүттүңген хүнү-биле!
Ачылыг-ла угбавыс сээ
Кадыкшылды, чедишкениңи,
Аас-кежикти күзевишаан,
Дуңмаларың шупту сеңээ
Черге чедир мөгейдивис!

Уруглары болгаш дуңмаларыңдан.

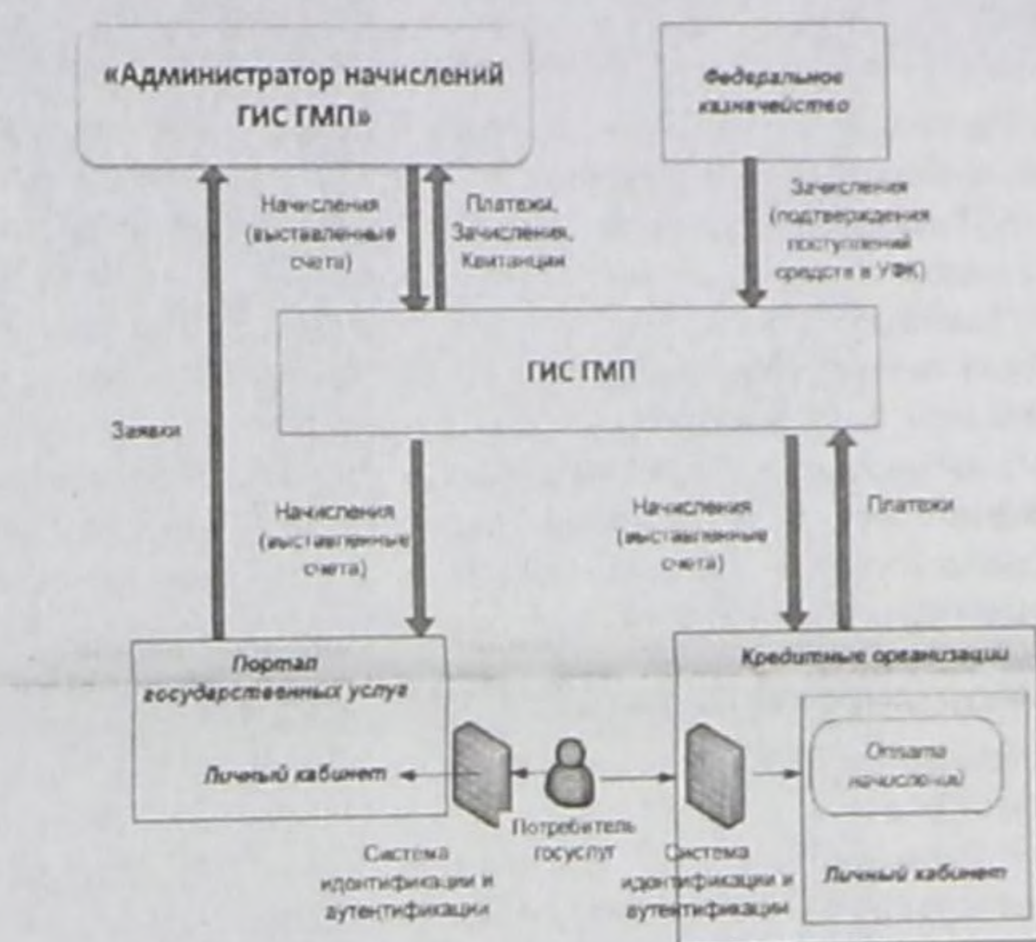
Күрүнениң болгаш муниципалитеттиң ачы-дузазын ап турарларның төлөвир кылып турар медегелдерин чыып турар чаңгыс аай төпчүткен медээлер шыгжамыры

Бай-Тайга кожуунда удур-улар болгаш саң-хөө та-биле ажылдакчыларның ында сөөлгү үеде сайгарып айтырыг — чонга күрүн болгаш муниципалитет-ачы-дузазын чаа хевирниң егел технологиязын ажыг-чедирери. Бо үеде күрүне дузазын «онлайн» система-биле чедирери бүрүнү-биле дынган. Эң-не кол кылдын-базымнарның бирээзи — күрүнениң болгаш муниципалитеттиң ачы-дузазын ап турар-ың төлөвир кылып турар егелдерин чыып турар ыс аай төпчүткен медээ-шыгжамыры» болуп турар. үнениң медегел система-күрүне болгаш муниципал-төлөвирлер (КМС КМТ) — та болгаш албан черлеринге егел алыр чаңгыс аай төп, үнер дөзү. Ооң канчаар илдал турарының дугайын тералдыг казначействонун ада төлээлекчизиниң № 2 бырның ажылдакчызы Че-оол Аястан тайылбырны төрээлиңер.

— Чаа ажыглалга кирип ар медегел система ду-нда долу харыдан ип көөр силер бе?

— ГИС ГМП — финансылыг ша-төгерик-биле холбаалыг) егелдерни бодунун кир-чилериниң аразыңа хүлээп, ылап база дамчыдып турар чүткен система. Програм-болза дыка көвей инфор-цияны чыып, хамаатыларга электроннуг күрүне ачы-дуза-чедирерде, күрүне мурнун-кандыг хамаарылгаларын чыгыс сонгадан» ап болурун гадылап турар. Ындыг ар-биле хамаатыларның күрү-ниң ачы-дузазын көвей до-ментилер, хоолгалар чыып-байн алыр аргазы тургусту-п турар. ГИС ГМП төлөвирлер тайында хереклээн медегел-электроннуг хевирге, чогуур-бан черинче оларның кый-рыы езугаар дораан келир.

С ГМП-ни көвей чергелиг ыглакчыларга (чонга, албан-рлеринге) санап кылдырган-лаш оларга эң-не чаа медег-елдерни (оларның агар санын-кирип келген үндүрүглерин-за оларның төлөвир кылган-елерин) ол-ла дораан чыс-

каап эмгелээр. РФ-тиң Бюджет хоойлузу езугаар көрдүнгени болза (166.1 статья) Федерал-дыг казначейство ГИС ГМП-ни тургузар, сайзырадыр болгаш ажылын чоргузар эргелиг. Ол ышкаш Федералдыг казначей-ство РФ-тиң төп «Банкының» чөпшээрели-биле, Федералдыг хоойлу (27.07.2010 ч. №210-ФЗ) «Күрүнениң болгаш му-ниципалдыг дузаны чонга че-дирери» езугаар ГИС ГМП-ниң ажылын чоргузар чурумун тур-гузар эргелиг. Федералдыг казначействонун (30.11.2012ч. №19н) «ГИС ГМП-ни чоргузар аайы» хоойлу езугаар үндези-леттинген.

— ГИС ГМП программа-зының киржикчилери кым болуп турарыл?

— Бюджет кирикчилери-ниң башкарыкчылары (көдээ суур чагыргалары), чондан төлөвирлер хүлээп алыр албан черлери (банкылар, харылзаа четкилери болгаш өскелер-даа), порталдар, көвей талалар-лыг төптер.

— ГИС ГМП херек кырын-да канчаар ажылдап тура-рыл?

— Ажылдың кол утказы болза: силер бистиң кады ажылдап турар акша шыгжа-мырларынче (Россельхозбанк, Сбербанк) азы чок болза, өске-даа албан черлеринче (чагырга черлери, көвей тала-лыг төпче чеде бергеш, кылган төлөвирлеринер, күрүне мур-

нунга өре-ширеңер дугайында медеэни ол-ла дораан ап болур силер.

Төлөвирлер эгезинде төлөкчи чокка хевирлеттинер, а төлээри ооң соонда болур (чижээ, ОШАЧКИ төлөвирлери). Кажан төлөкчи келгенде авансылыг төлөвир баштай хевирлеттинер, төлөвирни төлээри санаашкын соонда болур (чижээ, күрүне үндүрүглерин). Кажан програм-ма башкарыкчызы системага төлөвирлер дугайында медег-елди салган соонда, төлээр үндүрүгүн (төлөвириниң) агар санының дугайында медеэ шупту киржикчилерге көскү апаар.

Нийтизи-биле төлөвирлер ду-гайын алыр болза, хуу кижилер болгаш албан чериниң чарлыының медегелли, операторнун кылырын-че хүлээп алдырган, дамчыттыган төлөвир банк, саң-хөө албан чери харылзаа албан черлеринден хевирлеттинер.

Квитанция — күрүне албан бижии, квитируваниениң (шилчит-тинген болгаш төлөттинген медег-елдерниң деңнелге) түңнелинде тыптыр, ГИС ГМП-ге хевирлеттине-ри болгаш ат салыры чайгаар боду болу бээр.

— Ындыг болза электроннуг хевирге медегелдер солчул-газы шупту киржикчилерге эпиг болгаш ажыктыг бооп турар ыш-кажыл?

— Ийе.

Төлөкчи кижилерге ол-ла дораан төлзөн болгаш шилчит-кен төлөвирлер дугайында медег-лел. Төлөвир кылырының чуруму бөдүүнчүр, дүрген апаар. Күрүне албан черлеринче төлөвир төлзөн дугайында медеэни бээр албан эвес апаар.

Хөрөңги башкарыкчылары-га төлзөн дугайында медеэ ол-ла дораан кирип кээр, төлөвирлер башкарылганы дүрген, бөдүүн болур. Өре-ширелиг улус дугайында медеэлер долу болгаш билдин-мес төлзөшкениңер эвээш болур.

ГИС ГМП күрүне ачы-дуза-зын төлзөн соонда ол-ла дораан ап болур, моон мурнунда болза, чүг-ле хөрөңги башкарыкчызы шилчиткен болгаш дамчыткан соонда болур турган.

— Кажан төлөвир кылыр дээр кижилерге аңгы-аңгы чылдагааннар-биле оларның дилзэн хандырбас, чижээ, Ин-тернет, харылзаа чок азы бистер билбес бис деп чылдагааннар болза, канчаарыл?

Чогуур албан черлериниң ажылдакчылары үе-шаанда өөре-дилгени эрткен, шенелде медегел-солмулганы кылган болганда, дуза алыкчыларыңа ойталаар аргажок болгаш турбас-даа ужурулуг.

Административтиг хоойлуда 19.7 статья «ГИС ГМП-же медегел-бербейн барган таварылгада».

Күрүне албан черинче (күрүне ажылдакчызынче) үе-шаанда азы шуут медегел бербейн барган та-варылгада, азы чок болза, чогуур деңнелге эвес база долу эвес ме-дээни берген таварылгада хоойлу-да көрдүнгени болза, администра-тивтиг торгоалт чонга — деңнели чүстен үш чүске чедир акша; күрү-не ажылдакчызыңа — үш чүстен беш чүс акша чедир;

күрүне албан черлеринге — үш мундан беш муң акша чедир тор-гаал онаажыр, ыңчангаш силерге ойталаашкын турбас ужурулуг.

— ГИС ГМП дугайында чонга дамчыдар, медеэлээр ажыл кандыг чоруп турар ирги?

— Бистиң кожуунда амгы үеде байдал мындыг: шупту медег-лел солмулчулары (саң-хөө ажыл-дакчылары, сумуларның чагыр-галары, кожуун чагыргазы, акша шыгжамырлары: Россельхозбанк, Сбербанк) СМЭВУРСМЭВ-че ха-рылзаа албан черин таварыштыр коштунуп, күштелдирген электрон-нуг хевирниң ат салыр дүлгүүр-лерин алган бооп турар. Шенелде кылдыр медегелдер солмулганы кылдырган, төлөвирге херек медег-елдер даңзызын кылып, оларның канчаар хүлээп алыры, дамчыдары үндезилеттинген.

ГИС ГМП-ни кожар белеткел ажылдары төнгөн. Амгы үеде чон аразыңа непередир ажыл кидин түлүк чоруп турар. Бо чылдың дур-гузунда программаның киржикчи-лериниң аразыңа 4 (дөрт) кичээл-сайгарылга болган. Ынчангаш чон аразыңа непередири чүгле албан чериниң ажылдакчыларыңдан, бух-галтерлерден, банк ажылдакчыла-рыңдан хамааржып турар. Бо тава-рылганы ажыглап, силерниң солу-нуңар таварыштыр номчулгалга бистиң сүмөвис болза, ГИС ГМП та-варыштыр төлөвир кылган, күрүне мурнунга өре-ширеңер дугайында медегелди ап шенээрин улуу-биле дилеп тур бис.

Бистиң айтырыгларывыска харыылааныңар дээр четтирди-вис! Силерге бо берге ажылды-боттандыраыңа чорууңар чогуп турзун деп күзеп тур бис!

Урана ОТУК-ООЛ.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ...

Кара-кыс Салчаковна Чулдумнун адынга тывыскан С №549639 дугаарлыг күш-ажылдың хоочуну деп шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тес-Хем кожуунун У-Шынаа ортумак школазын 2013 чылда дооскан Ценд Аюш Мергенович Чаймааның адынга тывыскан №17 АБ 0017555 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаа-лааш, ону күш чок деп санаар.

Тываның көдээ ажыл-агый техникумун 1989 чылда дооскан Анна Хуналдаевна Серээниң адынга тывыскан КТ №435674 дугаарлыг дипломнун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Эр мөзү-бүдүш

Оол уругнун орланы эки...

Уругларның, ылаңгыя оолдарның, кижизидилгезинге ада кижиниң туружу, үлегери чугула болур. 25 чыл дургузунда школага күш-культура, ОБЖ башкылап ажылдап чор мен. Чуртум тудар, оруум изээр ожу дажы дег оолдарымга чүгле экини күзеп, үргүлчү чагып, сургап чоруур мен. Ажы-төлүсүс — келир үеде амыдыралды уламчылаар салгалывыс-тыр. А оларны бис, ада-иелер, кижизидил өстүрер бис. Кижизидилге өг-бүледен эгелээр, а өг-бүлө — бичи күрүне-дир. Ада-ие бүрүзү оглунун, уруунун эки киж болурун күзээр. Оол уругга ада кижиниң амыдыралының бүгү талазынга хамаарыштыр ап чоруур бот-үлегери — кол кижизидилге ол.

Эрте-бурунгу шагдан бээр эр киж амыдыралдың камгалакчызы, чоргааралы чораан. Ооң мерген угааны, быжыг туружу, бедик сүлдеси, күштүг мага-боду, маадырлыг чоруу, төлөптүг ажыл-ижи кезээ мөңгөдө күрүнеге кол турушту ээлеп турар. Тоолдарда ытканы дег, Танаа-Херел, Алдан-Ала чылгылыг Алаадай-Мерген, Робинзон Крузо, Римниң спартакчылары, Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчилери, Афганистан, Чечен республикага чораан маадырлыг оолдар дээш, экер-

га кижизидеринге чаш назын үезиниң кайы хире ужу-дузалыын база катап айтыр апаар. Мөзү-бүдүш талазы-биле бүзүрели, үзел-бодалы, чаңчылдары — бо бүгү сагыш-сеткил илерээшкени-биле сырый харылзаалыг болур. Сеткилдин ээлдек човангыры, эскеринчели болгаш чүвени угаанынга сиңирип алыры уругларга бичиинде-ле хевирлеттинер. Бичи уругну кижилер аразында тургустунуп келир хамаарылгаларның нарын делегейинче кириери — кижизидилгениң чугула сорулгазының бирээзидир. Кандыг-даа уруг өөрүшкү чокка чурттап шыдавас. Ниитилел чаш назын үезин аас-кежиктиг болдурар дээш бүгү бар аргаларны ажылдап турар.

Уругларның сагыш-сеткили, чүрээ кижилерге чараш чүүлдерни, өөрүшкүнү сөңээр дээн кыйгырыгга кончуг дыңнангыр, олче чүткүлдүг болур кылдыр кичээнгейни угландыра эки. Бир эвес бичи уруг кады, кожа чурттап, ажылдап чоруур кижилеринге бодунун чурум-сагылгазы-биле өөрүшкүнү шаңнап турар деп медресе билер болза, ол чажындан тура бодунун тус күзелин, сонургалын өске кижилерини-биле эптештирип өөрени бээр. Ол дээрже буянның, биче сеткил-

Күш-культура башкызы Дмитрий Шарый-оол (ортузунда) өөреникчилер-биле

эрес кымнарны чок дээр.

«Отка-пашка дүже бербес болза, оол уругнун орланы эки...» деп чечен сөстүн утказынче сиңигип, сайгарып, келир үеде салгалывыстың кадык-шыырак, чырыткылыг салым-чолу дээш, эде-хере алдынып, чурум үревейн, оларның кижизидилгезинче кичээнгейни угландырып көрээлиңер деп адаларга чагыксаар-дыр мен. Бир эвес частырыг кылыпкан болза, «Тайып ужу, даянып турар» деп үлегер сөсте чиге чугаалааны дег бодангаш, эки талаже эглип кээп болур.

Маңаа төлөптүг мөзү-шынар-

диг болгаш кижизиг чорукту кижизидеринге эргежок чугула.

Бо-ла эки аргаларны ажылдавышаан, үениң аайы-биле деңге базып, экини эдерип өөренип чоруңар деп өөреникчилерге чагып, сургап турар. Школавыс оолдарының, оларның ачаларының ортузунга спортчу болгаш культура-массалыг хемчеглерни эрттирип, адалар чөвүлелин тургускан. Оларның-биле харылзаавыс быжыг, демниг.

Дмитрий ШАРЫЙ-ООЛ,
Чаа-Суур школазында күш-культура башкызы.

Амыдыралдың кадык омур-хевир

АНЫЯКТАР ЯАМЫЗЫ ТИИЛЭЭН

Эрткен субботада И. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге ТР-ниң Чазааның, яамыларын агентилелдериниң, албан черлериниң ажылдакчыларының аразында баскетбол маргылазы болуп эрткен. Ооң тиилекчи ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш яамызы болган.

Маргылдаа соонда ТР-ниң Баштыңы Ш. Кара-оол журналистер-биле ужурашкан:

— Тывавыстың бурунгаар сайзыралы дээрже, кадык аныяк-өскен-дир. Оларны арага-дары, таакпыдан ырадыры — бистиң хүлээлгевис. Айның сөөлгү субботада спортчу хемчеглер эрттирери чаңчыл апарганы — ооң бадыткалы. Эрге-чагыргада ажылдап турар кижилер чүгле саазынга эвес, бодунун үлегер-чижээ-биле ону бадыткаар ужурулуг. Кадык ажылдакчы дээрже-ле сагыш-бодалы чырык, бурунгаар базымның, эки ажылдакчы-дыр — деп, ол демдеглээн.

ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт яамызының сайыды Уран-Кыс Мижит-Доржу:

— Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол спартакиаданы удуртпушаан, боду киржип турары өскелерге үлегер-чижек болуру чугаажок. Мында республиканың яамылары, албан черлери киржип турар. Спартакиада спорттун 11 хевиринге эртип турар. Чайгы хевирлерин баскетбол-биле бөгүн доозуп тур бис. Ноябрь айның төңчүзүнде олимпиаданың кышкы хевирлери эгелээр. Ол дээрже конькилээринге, хаактаарынга маргылдаалар-дыр.

Спорт залдарынче кижилерни чалаарда, таа-

рымчалыг байдалды тургузар апаар бис. Ынча сөөлгү 5 чыл дургузунда ТР-ниң Чазаа 10 спорт өргээзин ажылгалче кириген. Бо чы төңчүзүнде Чадаана хоорайда, Бай-Хаак суур спорт комплекзин дужаар. Келир чылын С. Сеп суурга спорт өргээзи база Ак-Довур бассейни ажыттынар.

Күрүне ажылдакчылары неделяда 1-ден 2-ка чедир спорт залдарында бодунун күш-шының шынарын өстүрүп алыры-биле кээп тынчангаш удуртукчулар, даргалар бо ажы шынарын оон-даа бедидери-биле биске кат спартакиадаларга киржиринче кыйгырып турар.

Спартакиаданың эрткен чылгы шыырак командаларының аразында ТР-ниң Экономика, Сан-Кадык камгалал, Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт, Күш-ажыл болгаш социал политика яамылары кирип турар. Бо чылын ТР Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле агентилелдин командасы шыырак болуп турар. Чылдан чылче киржикчине нежежип, көвүдөп турары өөрүнчүг.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле агентилелдин командасының кежигүнү Салбакай Дамчыт:

— Бо чылын бир дугаар киржип тур бис. Бис шыдаа волейбол, бут бөмбүү, эки маргылдааларга 1-ги черни камгаллап алдывыс. Бо хүн ТР-ниң Чазааның командасынга туруп алдывыс. Командавыс чамдык кежигүннери «Сорук Кызыл» маршрут-биле коммуникация рейсти кылып чорааш чыгып вертолетту дилээри-биле чоруккан. Ол шыырак оолдар турган болза, тиилеп алып турган болор бис.

Шончалай ХОВАЙ

Чуруктарны Виталий Шайфулин тырттырар

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 4 парлаар ама.

Тираж 6096. Чагыр 140. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277. Корр.счет № 30101810500000000735. БИК 049304735. ИНН 1701008465. КПП 170101001. ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар аразында хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те буруткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылардың надыглары дээш авторлар боттары харыылаар.